

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՐՅՈՒՆՈՏ ՁԵՌՔԸ ՂԱՐԱՔԱՂՈՒՄ

Շուշիի ջարդերի 100-ամյակի կապակցությամբ*

Բանալի բառեր - Շուշիի հայերի ջարդեր, Հայոց ցեղասպանություն, պանթուրքիզմ, Ղարաբաղ, Ադրբեջան, մուսավաթականներ, քրդեր, ժամանակավոր համաձայնագիր, երիտթուրքեր, Թուրքիա, վիկտիմիզացիա, պոլիտիցիդ:

Մուտք

1918 թ. սեպտեմբերին թուրքական բանակի հետ Բաքվի հայերի կոտորածներն իրականացնելուց հետո արհեստածին Ադրբեջան պետության իշխանություններն իրենց հանցավոր քաղաքականության գլխավոր թիրախ դարձրին Ղարաբաղի հայ բնակչությանը:

Ղարաբաղին ռազմավարական կարևոր նշանակություն էր տրվում ոչ միայն կովկասյան թաթարների, այլև տարածաշրջան ներխուժած թուրքական զորքերի կողմից, որովհետև այդ երկրամասը, ինչպես նաև Չանգեզուրն ու Նախիջևանը զավթելու դեպքում ցամաքային կապ կստեղծվեր Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև, և կղրվեին Մեծ Ադրբեջանի հիմքերը, որը դիտվում էր իբրև Մեծ Թուրանի ստեղծման կարևոր փուլերից մեկը:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտին Այսրկովկասում ստեղծված ռազմաքաղաքական նոր իրավիճակը մուսավաթական իշխանությունների մոտ հույսեր էր արթնացրել, որ թուրքերի գործուն աջակցությամբ և ապա բրիտանական զորքերի հրամանատարության լուր համաձայնությամբ հնարավոր կլինի Ղարաբաղի հայ բնակչությանը ոչնչացնելու միջոցով իրենց ենթարկել երկրամասը:

Մույն հրապարակման նպատակը 1919-1920 թթ. Ղարաբաղում Ադրբեջանի իշխանությունների իրականացրած ցեղասպանական գործողությունների **թուրքական հետքի** համակողմանի քննությունն է՝ ինչպես կոտորածների ծրագրման ու կազմակերպման, այնպես էլ դրանց գոհ դարձած խմբերի

* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 20.02.2020:

վեյ համահայկական հանդես, ժԲ (ԺԸ) փարի, թիվ 2 (70), ապրիլ-հունիս, 2020

դիմադրության կազմավորման թուրքական ու ադրբեջանական մեթոդների համեմատական վերլուծության միջոցով այսինքն՝ այն պատմական փաստերի ամբողջացումը, որոնք թույլ են տալիս բացահայտել այդ հանցագործության մեջ Թուրքիայի անմիջական մասնակցությունը: Այս առումով կարևորվում է Ղարաբաղում 1919-1920 թթ. կազմակերպված կոտորածներին ոչ միայն կովկասյան թաթարների ու քրդերի, այլև թուրք գործիչների մասնակցության բացահայտումը:

1. Ծուշիի և շրջակա գյուղերի 1919 թ. հունիսյան առաջին կոտորածը

Սեփական ծրագրերի իրագործման նպատակով 1919 թ. հունվարի 15-ին Ադրբեջանի իշխանություններն անգլիացիների համաձայնությամբ Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետ նշանակեցին Խոսրով բեկ Սուլթանովին: Բայց քանի որ Ղարաբաղի հայերի IV և V համագումարների որոշումներով Ղարաբաղը հռչակվել էր Հայաստանի անբաժանելի մաս, ուստիև երկրամասը չէր պատրաստվում ենթարկվելու Ադրբեջանի նշանակված գեներալ-նահանգապետին¹: Մասնավորապես Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը բրիտանական գործերի հրամանատարությանն ուղղված 1919 թ. մայիսի 30-ի գրության մեջ Սուլթանովի նշանակմանն իր անհամաձայնությունը հիմնավորում էր նրանով, որ վերջինս հայտնի էր որպես **թուրքական նախկին գործակալ** և արդեն աչքի էր ընկել իր հակահայկական տրամադրություններով²: Ավելին՝ նշվում էր, որ Սուլթանովը Բաքվի հայերի ջարդերի պատասխանատուներից մեկն է³, քանզի նրա կողմից կազմավորված հրոսակախմբերը քաղաքը գրավելուց հետո ակտիվ մասնակցություն են ունեցել հայ բնակչության զանգվածային կոտորածներին⁴:

Հատկանշական է, որ բրիտանական գործերի հրամանատար գեներալ Թոմսոնը նույնպես Սուլթանովին **թուրքամետ գործիչ** և պանիսլամիստ էր համարում, սակայն միաժամանակ նշում էր, որ իրենց հսկողության տակ նա արդյունավետորեն կաշխատի և կարգուկանոն կհաստատի Ղարաբաղում⁵:

Մեծ եղեռնի և Ղարաբաղի ու մասնավորապես Ծուշիի հայ բնակչության կոտորածների անգամ նախնական համեմատությունը թույլ է տալիս արձանագրել, որ երիտթուրքերի հետ սերտ կապեր ունեցող մուսավաթական իշ-

1 Տե՛ս «Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.». сборник документов и материалов, под редакцией В. А. Микаеляна, Ер., 1992, док. N 49, էջ 79, док. N 109, էջ 167:

2 Տե՛ս նույն տեղում, док. N 145, էջ 227:

3 Տե՛ս նույն տեղում, док. N 71, էջ 109:

4 Տե՛ս «Кавказское слово», Тифлис, 21 марта 1919:

5 Տե՛ս «Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.», док. N 86, էջ 140:

խանութունները և անձամբ Սուլթանովն ամբողջությամբ փոխառել էին հայերին բնաջնջելու երիտթուրքական փորձը: Եվ ինչպես վկայում են փաստերը, Ղարաբաղում ու մասնավորապես Շուշիում նրանք ձգտում էին գրեթե ամբողջությամբ կրկնելու Մեծ եղեռնին նախորդած նախապատրաստական գործողությունները, ինչպես նաև այդ հանցագործության փուլերը՝ նույն հաջորդականությամբ ու մեթոդներով:

Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետի պաշտոնում նշանակվելուց հետո Սուլթանովը ձգտում էր մի կողմից անգլիացիների աջակցությամբ բանտարկելու կամ Ղարաբաղից հեռացնելու հայ մտավորականներին և հեղինակավոր գործիչներին, իսկ մյուս կողմից՝ նյութական օգնություն տրամադրելու չքավոր հայերի այն հատվածին, որը պատրաստ էր ընդունելու Ադրբեյջանի գերիշխանությունը⁶: Չանգվածային կոտորածներից առաջ հայ բնակչության ուշադրությունը շեղելու և նրա զգոնությունը բթացնելու այս հնարքները, որոնցից էր նաև սոցիալական տարբեր խմբերին պատկանող հայերին միմյանց դեմ տրամադրելը, ցեղասպանությունից առաջ կիրառել էին նաև երիտթուրքերը⁷: Նման գործողություններով երիտթուրքերի վարչակարգը՝ Օսմանյան կայսրությունում, իսկ մուսավաթական իշխանությունները Ղարաբաղում փորձում էին պառակտել հայ բնակչությանը՝ զանգվածային կոտորածների ժամանակ վերջինիս զրկելով ինքնակազմակերպվելու և ինքնապաշտպանվելու հնարավորությունից:

Շուշիի անհնազանդ հայ բնակչության հետ հաշվեհարդար տեսնելու առաջին փորձը Սուլթանովը կատարեց դեռ 1919 թ. ամռանը: Բրիտանացիների հավաստիացումներին հակառակ՝ գեներալ-նահանգապետի կարգադրությամբ հունիսի սկզբին քաղաքի գանձարանը և հեռագրատունը Շուշիի հայկական մասից տեղափոխվեցին թուրքական (թաթարական) մաս, ինչը լրջորեն անհանգստացրեց քաղաքի հայ բնակչությանը⁸: Սուլթանովն այս նախապատրաստական քայլերով Շուշիի հայերին զրկում էր ինչպես ֆինանսական միջոցներից, այնպես էլ արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցվելու ուղիներից՝ փակելով նաև Շուշիից դեպի Գորիս տանող ճանապարհը⁹:

Քրդական ծագումը¹⁰ Սուլթանովին հնարավորություն տվեց իր եղբոր՝ Սուլթան բեկ Սուլթանովի և հորեղբորորդու՝ Չինգիզ Յըլդըրմի¹¹ հրամանատարությամբ կարճ ժամանակում կազմավորելու քուրդ-թաթարական անկա-

6 Տե՛ս նույն տեղում, ԺԸ, N 56, էջ 90:

7 Տե՛ս **Авакян А.**, Геноцид 1915 г. Механизмы принятия и исполнения решений, Ер., 1999, էջ 17:

8 Տե՛ս «Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.», ԺԸ, N 151, էջ 235:

9 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 1, թ. 64:

10 Տե՛ս **Шахвердиев А.**, Азербайджанские курды, Международный азербайджанский журнал «Наследие», 2010, N 1 (43), էջ 41:

11 Չինգիզի իսկական ազգանունը Սուլթանով էր, սակայն նա ներկայանում էր որպես Յըլդըրմ, որն էլ արձանագրվել է նրա փաստաթղթերում:

նոն հրոսակախմբեր¹²: Ինչպես հայտնի է, Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության ընթացքում թուրքական վարչակարգերն ակտիվորեն ներգրավում էին նաև քրդական հրոսակախմբերին¹³: Պատահական չէ, որ Շուշիի հայերին կոտորելու հարցում Սուլթանովը, օգտվելով թուրքական փորձից, նույնպես ապավինեց իր ցեղակիցների օժանդակությանը, երբ 1919 թ. հունիսի 2-ին Շուշիի թուրքական թաղամաս մտցրեց շուրջ երեքհազարանոց քրդական հրոսակախումբ և 1500 թաթար զինվորների¹⁴:

Նախապատրաստական քայլերից հետո՝ հունիսի 4-ի առավոտյան, Սուլթանովի հրամանով սկսվեց Շուշիի հայկական թաղամասի գնդակոծումը, որից հետո ներխուժեցին թաթար զինվորներն ու քրդական հրոսակախումբը և սուկայի ավերածություններ կատարեցին, սպանվեցին մի քանի տասնյակ հայեր¹⁵: Հունիսի 5-ի գիշերը գեներալ-նահանգապետի եղբոր՝ Ս. Սուլթանովի գլխավորած 600 հոգանոց քրդական հրոսակախումբը հարձակվեց Շուշիից ոչ հեռու գտնվող Ղայբալիշեն գյուղի վրա, և 70 տուն ունեցող բնակավայրը մեկ օրվա ընթացքում մոխրակույտի վերածվեց, տներն ու եկեղեցին ավերվեցին, ավելի քան 500 հոգի, որոնց մեծ մասը երեխաներ, կանայք ու ծերեր էին, սրի քաշվեցին¹⁶:

1919 թ. հունիսյան կոտորածների փաստերի վրա հիմնվելով բրիտանական զորքերի հրամանատարության ներկայացուցիչ գնդապետ Քլատերբերգն իր գեկուցագրում պահանջում էր քրեական պատասխանատվության ենթարկել գեներալ-նահանգապետ Խ. Սուլթանովին¹⁷: Սակայն բրիտանական հրամանատարությունը բավարարվեց միայն նրան Ղարաբաղից հեռացնելով և Հայաստանի կառավարությանը հավաստիացնելով, որ վճռական քայլեր կձեռնարկի Ղարաբաղի հայերի կյանքի և ունեցվածքի անվտանգության ապահովման ուղղությամբ¹⁸:

12 Տե՛ս Walker Ch., Armenia and Karabagh: The Struggle for Unity, Minority Rights Group Publications, 1991, էջ 80:

13 Ինչպես հայտնի է, դեռևս 1891 թ. սուլթան Աբդուլ Համիդի կողմից քրդերից կազմավորված «համիդիե» հատուկ զնդերը 1894-1896 թթ. Արևմտյան Հայաստանում իրականացրին հայ բնակչության դաժան կոտորածը (տե՛ս Սաիրով Դ. Ա., Հայերի սարսափելի կոտորածները (1894-1896 թթ.), Եր., 1997, էջ 38-41): Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին էլ հայերի բռնի տեղահանության ու բնաջնջման գործընթացը համակարգելու նպատակով երիտթուրքերի ստեղծած «Հատուկ կազմակերպություն»-ը («Թեշքիլաթ-ը մահուտան») կարճ ժամանակում համարվեց բանտերից ազատ արձակված հանցագործներով և քրդերով, ինչի հետևանքով կառույցի անդամների թիվը հասավ 30000-ի (տե՛ս Авакян А., նշվ. աշխ., էջ 28): Մեծ եղեռնի ընթացքում քրդական հրոսակախմբերը զբաղված էին ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի տարբեր բնակավայրերից Միջագետքի անապատներ բռնի տեղահանվող հայերի վրա հարձակումներով ու կոտորածով (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 138, թ. 1), այլև «մահվան քարավաններից» գեղեցիկ հայ կանանց ու աղջիկների առևանգումով և հայերի ունեցվածքի թալանով (տե՛ս «Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը - 75», նյութերի ժողովածու, կազմող՝ Հ. Դ. Փափազյան, Եր., 1990, էջ 66):

14 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 1, թ. 64:

15 Տե՛ս Հարությունյան Հ., Շուշիի հայության կոտորածները (1919 թ. հունիս և 1920 թ. մարտ), «Բանբեր հայագիտության», Եր., 2015, N 1, էջ 53:

16 Տե՛ս «Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.», док. N 155, էջ 241:

17 Տե՛ս «Кавказское слово», 1 июля 1919:

18 Տե՛ս «Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.», док. N 213, էջ 322:

2. Ղարաբաղի հայերին պարտադրված ժամանակավոր համաձայնագրի քաղաքական ենթատեքստը

Այս դեպքերից ընդամենը մեկ ամիս անց բրիտանական զորքերը հեռացան Ղարաբաղից, իսկ Սուլթանովը վերադարձավ իր նախկին դիրքին: 1919 թ. օգոստոսի 12-ին Ղարաբաղից հեռացավ Ամերիկյան օգնության կոմիտեի առաքելությունը, իսկ 13-ին՝ բրիտանական զորքերը, ինչից անմիջապես հետո Սուլթանովի հրամանով նախ փակվեց Շուշի-Եվլախ ճանապարհը, այնուհետև հրետանին ուղղվեց Շուշիի հայկական թաղամասի և Շոշ գյուղի վրա, որտեղ օգոստոսի 12-ին գումարվել էր Ղարաբաղի հայերի VII համագումարը: Սուլթանովը համագումարին վերջնագիր ներկայացրեց՝ պահանջելով 48 ժամում ընդունել Բաքվում մշակված համաձայնագրի կետերը և Ղարաբաղը ժամանակավորապես ճանաչել Ադրբեջանի մաս¹⁹:

Ստեղծված ծանր պայմաններում 1919 թ. օգոստոսի 22-ին Ղարաբաղի հայերի VII համագումարի և Ադրբեջանի կառավարության միջև կնքված ժամանակավոր համաձայնագրի 2-րդ հոդվածով Ղարաբաղը ժամանակավորապես ընդգրկվեց Ադրբեջանի Հանրապետության կազմում²⁰: Ակնհայտ է, որ այս պայմանագրի կնքումը չի եղել Ղարաբաղի հայերի VII համագումարի ազատ կամքի արտահայտությունը, այլ ստորագրվել է ուժի կամ դրա կիրառման սպառնալիքի պայմաններում:

Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին ուղղված Հայաստանի Հանրապետության հուշագրում հստակ արձանագրվում էր, որ ադրբեջանական զորքերի և հրոսակախմբերի կողմից մի շարք հայկական բնակավայրերում կազմակերպված կոտորածներից, հարյուրավոր կանանց ու աղջիկների բռնաբարություններից հետո թնդանդթների առջև անպաշտպան մնացած և Անգլիայի օգնությունից զրկված Ղարաբաղը հարկադրված կնքեց ժամանակավոր զինադադար՝ հանուն հայ բնակչության ֆիզիկական գոյության պահպանման՝ արձանագրելով, որ իրենց իրավունքների վերջնական հստակեցումը պետք է կատարվի Խաղաղության վեհաժողովի կողմից²¹: Միջազգային պայմանագրային իրավունքի տեսանկյունից Ղարաբաղի հայերի VII համագումարին Ադրբեջանի պարտադրած համաձայնագիրն անօրինական էր, քանզի, «Միջազգային պայմանագրի իրավունքի մասին» Վիեննայի կոնվենցիայի 52-րդ հոդվածի համաձայն, ուժի կամ դրա կիրառման սպառնալիքի պայմաններում ստորագրված պայմանագրերն առ ոչինչ են²²:

19 Տե՛ս նույն տեղում, թղ. N 216, էջ 331:

20 Տե՛ս նույն տեղում, թղ. N 214, էջ 324:

21 Տե՛ս նույն տեղում, թղ. N 219, էջ 337:

22 Տե՛ս «Международное право в документах», сост. сборника Н. Т. Блатова, М., изд. Юрид. лит., 1982, էջ 86:

Իսկ Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին ուղղված ՀՀ վարչապետ Ա. Խատիսյանի 1919 թ. օգոստոսի 28-ի հայտարարության մեջ բացահայտվում էր Ադրբեջանի կողմից Ղարաբաղի հայերին պարտադրված պայմանների քաղաքական ենթատեքստը՝ նշելով, որ ժամանակավոր համաձայնագրի ստորագրումը Ադրբեջանի կողմից Ղարաբաղի նվաճման համաթուրքական նկրտումների իրագործմանը միտված քայլ էր, որով փորձ էր արվում Ղարաբաղը և Չանգեզուրը Ադրբեջանին ենթարկելու միջոցով միանալու Թուրքիային ու Հյուսիսային Պարսկաստանին և ստեղծելու թյուրքական միասնական տարածք՝ Արևելյան Հայաստանը կտրելով Արևմտյան Հայաստանից ու ձախողելով Միացյալ Հայաստանի ստեղծումը²³:

Հասկանալի էր նաև, որ Ադրբեջանը ժամանակավոր համաձայնագրի պայմաններով չէր բավարարվելու, քանզի այն դիտարկում էր սոսկ որպես Ղարաբաղն իրեն ենթարկելու առաջին քայլ և հետագայում փորձելու էր ժամանակավոր ենթարկումը դարձնել վերջնական: Այս մասին է վկայում նաև հետևյալ հատկանշական փաստը: Բարձր գնահատելով Ղարաբաղն Ադրբեջանին բռնակցելու գործում Սուլթանովի ջանքերը՝ նրան առաջարկվում է Ադրբեջանի ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը, որին ենթարկվում էր նաև Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետը, սակայն վերջինս 1919 թ. սեպտեմբերի 2-ի պատասխան նամակում Ղարաբաղից իր հեռանալը տվյալ պահին անթույլատրելի էր համարում՝ գտնելով, որ պետք է զարգացնել ձեռք բերված հաջողությունը և Ադրբեջանի իշխանությունը տարածել նաև Չանգեզուրի վրա, որից հետո, նրա կարծիքով, հնարավոր կլիներ լուծել նաև հարավարևմտյան Ադրբեջանի հարցը²⁴: Դրանով Սուլթանովն անթաքույց ակնարկում էր, որ Ղարաբաղի և Չանգեզուրի՝ Ադրբեջանին միացումը պայմաններ կստեղծեր Իրանի Ատրպատականի նկատմամբ հավակնություններ ցուցաբերելու համար:

Ժամանակավոր համաձայնագրի ստորագրումից հետո՝ 1919 թ. սեպտեմբերի 7-ին, Ադրբեջանի զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետը Ղարաբաղն իրենց իշխանության տակ պահելու նպատակով Սուլթանովին կարգադրում է քրդերից նոր հեծյալ և հետևակային զինված ստորաբաժանումներ կազմավորել²⁵: Այդ գործում արդեն բավականաչափ փորձառություն ունեցող Սուլթանովը քրդական նոր հրաձգային զոււմարտակ և հեծելագորային դիվիզիա է կազմավորում²⁶:

23 Տե՛ս «Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.», док. N 217, էջ 334:

24 Տե՛ս նույն տեղում, док. N 220, էջ 338:

25 Տե՛ս նույն տեղում, док. N 221, էջ 340:

26 Տե՛ս նույն տեղում, док. N 248, էջ 372:

3. Շուշիի հայերի 1920 թ. մարտյան կոտորածների նախապատրաստումը

1920 թ. սկզբին մուսավաթական Ադրբեջանը ձեռնամուխ եղավ ուժային մերժողով Ղարաբաղը վերջնականապես իրեն ենթարկելու ծրագրի իրագործմանը, ինչն անխուսափելիորեն հանգեցնելու էր հայ բնակչության զանգվածային կոտորածներին:

1920 թ. հունվարի վերջին թուրքական բանակի երկու բարձրաստիճան սպաների՝ Նուրի²⁷ և Խալիլ²⁸ փաշաների ժամանումը Շուշի ակտիվացրեց հայերի դեմ ծրագրվող գործողությունների նախապատրաստական աշխատանքները²⁹: Մարտի սկզբին նրանց միացավ նաև Քյազիմ բեյը 10 թուրք սպաների հետ, ինչը լուրջ անհանգստություն առաջացրեց հայ բնակչության շրջանում³⁰:

Սուլթանովը փորձում էր փարատել հայերի կասկածները և բարձրաստիճան թուրք սպաներին ներկայացնում էր որպես ռազմական խորհրդատուներ: Ըստ ամենայնի, հենց այդ թուրք սպաների խորհրդով ամրացվեցին Շուշին ու Խանքենդի ավանը, և նրանց անմիջական ղեկավարությամբ Ղարաբաղի շուրջ կենտրոնացած ավելի քան 10 հազարի հասնող թաթարական զորքերն ու քրդական զինված հրոսակախմբերը վերադասավորվեցին այնպես, որ հսկողության տակ առնվեցին ռազմավարական կարևոր դիրքերը, և դադարեցվեց հաղորդակցությունը Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի միջև³¹:

Ժամանակակից ցեղասպանագիտության մեջ որպես տվյալ հանցագործության նախապատրաստման պարտադիր նախապայման նշվում է վիկտիմիզացիան³², որը կիրառվել է ինչպես 1894-1896 թթ. հայերի կոտորածներից

27 Այսրկովկասում թուրքական զորքերի հրամանատար Նուրի փաշան Բաքվի գրավումից առաջ երաշխավորել էր խաղաղ բնակչության կյանքի ու գույքի անվտանգությունը, սակայն քաղաքը գրավելուց հետո նրա հրահանգով թուրքական զորքերը և թաթարական հրոսակախմբերը 1918 թ. սեպտեմբերի 15-17-ին իրականացրին տասնյակ հազարավոր հայերի կոտորածը և թալանեցին նրանց ունեցվածքը (տես **Ստեփանյան Գ.**, Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը, Եր., 2011, էջ 399-400):

28 Օսմանյան կայսրության ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի հորեղբայր Խալիլ փաշան 1914 թ. «Հատուկ կազմակերպության» («Թեշքիլաթ-ը մահսուսա») հիմնադիրներից մեկն էր: Լինելով Մեծ Թուրան երևակայական պետության ստեղծման գաղափարի ջատագով Խալիլն ամեն կերպ փորձում էր դրա կենսագործման մեջ ներգրավել Ադրբեջանի մուսավաթական իշխանություններին:

29 Տես «Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.», док. N 254, էջ 376:

30 Տես նույն տեղում, док. N 94, էջ 151:

31 Տես **Հարությունյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 58-60:

32 Վիկտիմիզացիան կամ գոհաբերման գործընթացը նախորդում է ցեղասպանության հանցագործությանը, որի ընթացքում հանցավոր վարչակարգը նախապես թիրախավորում է պոտենցիալ գոհին՝ որոշակի էթնիկ, կրոնական կամ ազգային խմբին՝ քարոզչական միջոցներով վերջինիս ներկայացնելով իբրև չարիք, սպառնալիք և աստիճանաբար հասարակությանը հանգեցնելով տվյալ խմբին ոչնչացնելու անխուսափելիության և նույնիսկ անհրաժեշտության մտքին (տես **Harf B.**, Rescuing Endangered Peoples: Missed Opportunities, Social Research. An International Quarterly of the Social Sciences, N.Y., Spring, 1995, էջ 24): Բնական է, որ եթե թիրախավորվում է գոհ խումբը, ուրեմն պետք է նախանշվի նաև ապագա դահիճը, որի դերում հանդես է գալու տվյալ հասարակության մեկ այլ էթնիկ կամ կրոնական խումբ՝ ակտիվորեն մասնակցելով գոհ խմբի ոչնչացման գործընթացին և դառնալով իշխանությունների հանցակիցը (տես **Հովհաննիսյան Ն.**, Հայոց ցեղասպանությունը ցեղասպանագիտական հայեցակարգային համակարգում, Եր., 2002, էջ 18):

հայկական երկու զինված խումբ (յուրաքանչյուրը՝ 26 հոգուց բաղկացած) մտել է Շուշի, միացել այնտեղ եղած զինված մարդկանց և հարձակվել ադրբեջանական զորքերի վրա³⁹: Ակնհայտ է, որ, հետևելով Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նախարար Թալեթ փաշային, Սուլթանովն ու Խան-Խոյսկին «ապստամբություն բարձրացնելու» շինծու մեղադրանքներով ձգտում էին արդարացնելու հայ բնակչության դեմ իրականացվելիք զանգվածային կոտորածները և դրանց պատասխանատվությունը դնելու զոհի վրա:

4. Չինաթափման գործընթացը որպես Շուշիի և ողջ Ղարաբաղի հայերի 1920 թ. մարտյան կոտորածի առաջին փուլ

Նախապատրաստական գործողություններին հաջորդեց Ղարաբաղի հայերին Սուլթանովի ներկայացրած վերջնագիրը, որով պահանջվում էր թույլ տալ թաթարական զորքերի և քրդական հրոսակախմբերի անարգել մուտքը Գիզակի, Վարանդայի և Ջեբրայիլի շրջաններ՝ մերժման դեպքում սպառնալով ռազմական ուժ կիրառել: Մինչ այդ հայերի համար փակվել էր նաև Շուշի-Ադդամ ճանապարհը, և հայ բնակչության նկատմամբ տնտեսական բոյկոտ էր կիրառվում: Լուրեր էին ստացվել, որ Խանքենդիում և Ադդամում մոտ 400 հայեր դաժանաբար սպանվել են թաթարական զորքերի կողմից, իսկ նրանց տները և ունեցվածքը թալանվել են⁴⁰:

Ուստի 1920 թ. փետրվարի 28-ից մարտի 4-ը կայացած Ղարաբաղի հայերի VIII համագումարը, արձանագրելով ադրբեջանական իշխանությունների կողմից ժամանակավոր համաձայնագրի 1-ին, 7-րդ, 15-րդ և 16-րդ հոդվածների⁴¹ խախտումները, մերժեց Սուլթանովի պահանջը և պատրաստակամություն հայտնեց միջոցներ ձեռնարկելու՝ Ղարաբաղի հայերի կյանքն ու արժանապատվությունը պաշտպանելու համար⁴²:

39 Տե՛ս «Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.», док. N 284, էջ 417:

40 Տե՛ս նույն տեղում, док. N 283, էջ 416:

41 1919 թ. օգոստոսի 22-ի ժամանակավոր համաձայնագրի 1-ին հոդվածի համաձայն՝ կողմերի համար պայմանագիրը գործելու էր մինչև Խաղաղության համաժողովում տվյալ հարցի լուծումը, որը հավասարապես պարտադիր պետք է լիներ երկու կողմերի համար, սակայն Սուլթանովի կողմից Ղարաբաղն Ադրբեջանին վերջնականապես ենթարկելու վերջնագիրն այս կետի կոպիտ խախտում էր: Փաստաթղթի 7-րդ հոդվածով ազգամիջյան բնույթի սկզբունքային բոլոր հարցերը նախապես պետք է քննարկվեին զեներալ-նահանգապետին կից՝ 3 հայերից և 3 սահմեդականներից կազմված խորհրդում, ինչից հետո միայն կարող էին կյանքի կոչվել, սակայն Սուլթանովը, առանց որևէ քննարկման, Ղարաբաղի հայերին փորձում էր պարտադրել ինչպես զինաթափվելու, այնպես էլ Ադրբեջանին վերջնականապես ենթարկվելու որոշումները: Վերջապես համաձայնագրի 15-րդ հոդվածով միայն Խանքենդիում և Շուշիում պետք է մնային թաթարական սահմանափակ կայազորներ, իսկ 16-րդ հոդվածով Լեռնային Ղարաբաղի՝ հայերով բնակեցված Շուշիի, Ջիվանշիրի և Ջեբրայիլի շրջաններում զորքերի ցանկացած տեղաշարժ կարող էր իրականացվել միայն զեներալ-նահանգապետին կից գործող խորհրդի անդամների 2/3-ի համաձայնությամբ (տե՛ս նույն տեղում, док. N 214, էջ 323-326): Քաջ գիտակցելով, որ խորհրդի 3 հայ անդամները չէին համաձայնի Խանքենդիում և Շուշիում լրացուցիչ թաթարական ու քրդական ուժեր կենտրոնացնելուն և Ղարաբաղի մյուս տարածքներում զորքերի տեղաշարժերին, Սուլթանովը խախտեց նաև համաձայնագրի այս կետերը:

42 Տե՛ս նույն տեղում, док. N 257, էջ 377-380:

որը: Մահից փրկված Շուշիի հայության բեկորները՝ թվով 5-6 հազար մարդ, մազապուրծ փախան Վարանդա և Դիզակ⁴⁹:

5. Մտավորականության ոչնչացման և ունեցվածքի թալանի փուլերը

Շուշիի կոտորածները «հայերի ապստամբությունը ճնշելու» շինծու վարկածով արդարացնող Ֆ. Խան-Խոյսկին պնդում էր, որ իբր Շուշիում հայ մտավորականության մի մասը գտնվում է Մուլթանովի հովանավորության ներքո, իսկ մյուս մասը հեռացել է «ապստամբների» հետ⁵⁰: Մինչդեռ Ղարաբաղի և մասնավորապես Շուշիի հայ բնակչության կոտորածների ընթացքում մուսավաթականները Մուլթանովի գլխավորությամբ իրականում կրկնօրինակում էին երիտթուրքերի կողմից կազմակերպված Մեծ եղեռնի երկրորդ փուլը, այսինքն՝ հայ մտավորականության նկատմամբ հաշվեհարդարը⁵¹: Ժամանակակից ցեղասպանագիտության մեջ այս հանցավոր գործողություններին տրվել է «պոլիտիցիդ» կամ «քաղաքական սպանություն» անվանումը⁵²: Շու-

49 Տե՛ս **Hovannisian R.**, The Republic of Armenia. Vol. 3, From London to Sèvres, February-August, 1920. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1996, էջ 152:

50 Տե՛ս «Нагорный Карабах 1918-1923 гг.», док. N 284, էջ 418:

51 Մեծ եղեռնի **առաջին փուլում** երիտթուրքական իշխանությունները հայ տղամարդկանց զորակոչեցին օսմանյան բանակ և փոր խմբերով ոչնչացրին՝ զուգահեռաբար իրականացնելով հայկական բնակավայրերի զինաթափման գործընթացը: Այս գործողություններով ցեղասպանության կազմակերպիչները նպատակ էին հետապնդում հայերին զրկելու ինքնապաշտպանական ուժից և միջոցներից: Մեծ եղեռնի **երկրորդ փուլում** նախ՝ մայրաքաղաք Կ. Պոլսում, իսկ այնուհետև կայսրության մյուս բնակավայրերում իրականացվեց հայ մտավորականներին ձերբակալելու և արտոյի ճանապարհին նրանց ֆիզիկապես ոչնչացնելու գործողությունը: Թուրքական իշխանությունները հայ մտավորականների մեջ վտանգ էին տեսնում, որ իրենց հեղինակությամբ ու ազդեցությամբ հայ բնակչությանը կարող էին մղել անհնազանդության և այդպիսով ձախողել ցեղասպանական ծրագրերը: Ուստի հայերին ինքնապաշտպանվելու ուժից և միջոցներից զրկելուց հետո հաջորդ քայլով զրկեցին նաև ինքնակազմակերպվելու հնարավորությունից: 1915 թ. ապրիլի 24-ին և հաջորդ մի քանի օրերին Կ. Պոլսում վաղօրոք կազմված ցուցակներով ոստիկանությունը կալանավորեց 800-ից ավելի հայ մտավորականների (տե՛ս **Սահակյան Ռ., Խուրավերդյան Կ.**, Հայերի ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո, Եր., 1995, էջ 24), որոնց թվում էին օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորներ, բանաստեղծներ, գրողներ, հրապարակախոսներ և լրագրողներ, գիտնականներ, կուսակցական գործիչներ և հոգևորականներ, որոնք դաժանորեն սպանվեցին տարագրման ճանապարհին: Հայ մտավորականության ոչնչացման գործընթացը տարածվեց նաև Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության այլ տարածքներում՝ ձերբակալված մտավորականների թիվը հասցնելով 2345-ի (տե՛ս **Halacoglu Yu.**, Die Armenien frage, Klagenfurt-Wien-Ljubljana-Sarajevo, 2006, էջ 60):

52 Պոլիտիցիդ կամ քաղաքական սպանությունը մի դեպքում կարող է լինել ցեղասպանություն հանցագործության տարատեսակ, երբ որևէ հանցավոր վարչակարգ իր քաղաքական հակառակորդների և ընդդիմախոսների նկատմամբ հաշվեհարդար է տեսնում վերջիններիս ֆիզիկապես ոչնչացնելու միջոցով: Մյուս դեպքում այն հանդես է գալիս որպես ցեղասպանություն հանցագործության փուլերից մեկը, երբ հանցավոր վարչակարգը որևէ ռասայական, էթնիկ, կրոնական կամ ազգային խումբ՝ որպես այդպիսին, ամբողջությամբ կամ մասնակի ոչնչացնելուց առաջ նախ ֆիզիկապես վերացնում է տվյալ խմբի ընտրախավին, օրինակ՝ մտավորականությանը, որպեսզի վերջինս իր հեղինակությամբ ու ազդեցությամբ զոհ խմբին չնդի դիմադրության կամ անհնազանդության և ձախողի վերջինիս ցեղասպանելու ծրագիրը (տե՛ս **Հովհաննիսյան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 14-17): Ի դեպ, երիտթուրքերին կարելի է մեղադրել պոլիտիցիդի թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ դրսևորման մեջ: Առաջին դեպքում երիտթուրքերը 1913 թ. ֆիզիկապես վերացրին իրենց հակառակորդ քաղաքական ուժի՝ «Ազատություն և համաձայնություն» («Հյուրիեթ վե իթիլաֆ») կուսակցության առաջնորդներին՝ երկրում հաստատելով իրենց միակուսակցական իշխանությունը (տե՛ս **Авакян А.**, նշվ. աշխ., էջ 74): Միակուսակցական համակարգը երիտթուրքերին հնարավորություն տվեց Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում կազմակերպելու Մեծ եղեռնը, որի երկրորդ փուլը՝ հայ մտավորականության ոչնչացումը, «պոլիտիցիդ» կամ «քաղաքական սպանություն» եզրույթի երկրորդ դրսևորումն էր:

վե՛ր համահայկական հանդես, ԺԲ (ԺԸ) րարի, թիվ 2 (70), ապրիլ-հունիս, 2020

շիում զոհվեցին բժիշկ Յարամիշյանը, բանաստեղծներ Մ. Չանոււմյանը և Փիրջանյանը, ուսուցիչներ Թավրիզյանը, Տեր-Գաբրիելյանը, գիտության ու մշակույթի այլ գործիչներ: Արցախի թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոսը կախաղան բարձրացվեց, իսկ Շուշիի ոստիկանապետ Ավետիս Տեր-Ղուկասյանը ողջակիզվեց⁵³:

Բնական է, որ Ղարաբաղի ու մասնավորապես Շուշիի հայերի կոտորածների ընթացքում նույնպես պետք է ընդօրինակվեր օսմանահպատակ հայերի բնաջնջման ժամանակ իրականացված հայ բնակչության ունեցվածքի զանգվածային թալանի և ունեզրկման գործը, քանզի ինչպես երիտթուրքերը, այնպես էլ մուսավաթականները հենց հայերի ունեցվածքին տեր դառնալու իրթանով էին մուսուլմաններին մասնակից դարձնում այդ հանցագործությանը⁵⁴:

Շուշիի հայկական թաղամասի տները հրկիզելուց առաջ դուրս էին հանվում ամբողջ ունեցվածքը, կահ-կարասին, որոնք թալանվում ու կողոպտվում էին թաթարների և քրդերի կողմից: Ինչ վերաբերում է անշարժ գույքին, ապա հայկական թաղամասում թողնվեց միայն 10-15 տուն, որոնք մուսավաթական իշխանությունները նախատեսել էին թաթարական բանակի կարիքների համար⁵⁵:

Ընդհանուր առմամբ 1920 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին թուրք սպաների և Սուլթանովի ղեկավարությամբ մուսավաթական բանակը, քրդական հրոսակախմբերն ու մոլեռանդ ամբոխը Ղարաբաղում կոտորեցին մոտ 10 հազար հայերի, ավերեցին ավելի քան երեք տասնյակ գյուղեր: Չարդերից փրկված շուրջ 25 հազար մարդ ապաստան գտավ Վարանդայի, Դիզակի և մասամբ Չանգեզուրի գյուղերում⁵⁶:

Այսպիսով՝ 1919 թ. հունիսին և 1920 թ. մարտին կազմակերպված Շուշիի հայերի կրկնակի ջարդերը Ղարաբաղի հայ բնակչության նկատմամբ իրագործված առանձին հանցագործություններ չէին: Բաքվի հայերի 1918 թ. կոտորածների հետ սա երիտթուրքերի կողմից ծրագրված ու հետևողականորեն իրագործված Հայոց ցեղասպանության հանցավոր քաղաքականության դրսևորումներից մեկն էր, որն աղբրեջանական բա-

53 Տե՛ս Hovannisian R., նշվ. աշխ., էջ 152:

54 Ցեղասպանությանը զուգահեռ ընթացող հայերի զանգվածային ունեզրկման քաղաքականության օրինական տեսք տալու նպատակով ինչպես երիտթուրքական, այնպես էլ հետագայում քեմալական իշխանությունները ստեղծեցին «Լքյալ գույքի մասին» օրենքների մի ամբողջ շարք: Թուրքական իշխանությունների կողմից ձևավորվել էին «Լքյալ գույքի հանձնաժողովներ», որոնք պետք է աճուրդով վաճառեին հայերի ունեցվածքը, իսկ ստացված գումարները վերադարձնեին սեփականատերերին կամ նրանց ժառանգներին: Այս հանձնաժողովների միջոցով, սակայն, իրականացվեց օսմանահպատակ հայերի ինչպես անշարժ գույքի, այնպես էլ շարժական ունեցվածքի պետականորեն վերահսկվող բռնագավթումը, որին տեր դարձավ ինչպես պետությունը, այնպես էլ մահմեդական բնակչությունը (մանրամասն տես՝ **Լեւոն Վարդան**, Հայկական տասնհինգը եւ հայերու լքեալ գույքերը, Պէրուբ, 1970):

55 Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 263, թթ. 163-164:

56 Տե՛ս «Յառաջ», 20 ապրիլի 1920 թ.:

նակի ստորաբաժանումներն ու քրդական հրոսակախմբերն իրականացրին թուրքական բանակի բարձրաստիճան սպաների և նրանց հետ համագործակցող Խ. Սուլթանովի ղեկավարությամբ:

Արմեն Ց. Մարուքյան - 50-ից ավելի գիտական հոդվածների, հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն 10 գրքերի հեղինակ և փաստաթղթերի չորս ժողովածուների կազմող է: Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակում են հայ ժողովրդի նոր և նորագույն շրջանի պատմության, մասնավորապես՝ Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության հարցերը, Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրները:

Էլեկտրոնային հասցե - mararmts@yahoo.com

Summary

TURKEY’S BLOODY HAND IN KARABAKH

On the occasion of the 100th anniversary of massacres in Shushi

Armen Ts. Marukyan

Doctor of Sciences in History

Key words - Massacres of Shushi Armenians, Armenian Genocide, Pan-Turkism, Karabakh, Azerbaijan, Musavatists, Kurds, Provisional Agreement, Young Turks, “victimization”, “politicide”.

After the perpetration of the massacres of the Armenians of Baku in September 1918, with the assistance of the Turkish army, the authorities of the artificially created state of Azerbaijan tried to extend this criminal policy to the Armenian population of Karabakh. The newly emerged military-political situation in Transcaucasia at the end of World War I gave rise to the hope of the authorities of Azerbaijan that with the active support of the Turks and the tacit consent of the command of the British forces it would be possible to subjugate the Armenian population of Karabakh. Karabakh was strategically important both for the Caucasian Tatars and for the Turks, since in the event of the occupation of the region, as well as of Zangezur and Nakhijevan, firstly, a land connection between Azerbaijan and Turkey would be established, and secondly, the foundations of the so-called Great Azerbaijan would be laid, which was considered one of the important stages in the creation of the imaginary pan-Turkic state of Great Turan.

Վէպ համահայկական հանդես, ԺԲ (ԺԸ) րարի. թիվ 2 (70), ապրիլ-հունիս, 2020

On the basis of a comparative analysis of the forms and methods of planning and organizing mass killings, as well as the disorganization of the possible opposition of the groups that were the victims of these crimes, this publication thoroughly explores the Turkish trace in the genocidal actions carried out by the Azerbaijani authorities against the Armenian population of Karabakh in 1919-1920. In this sense, it is very important to disclose the direct participation of Turkish military figures who instructed the Caucasian Tatars and Kurds in the perpetration of massacres of the Armenian population of Karabakh in 1919-1920.

Summarizing, it can be stated that the repeated pogroms of the Armenians of Shushi in June 1919 and March 1920 were not separate crimes against the Armenian population of Karabakh, but together with the mass atrocities of the Armenians of Baku in 1918 were one of the stages of the criminal policy of the Armenian Genocide, which was planned and carried out sequentially by the Young Turks. The pogroms of Armenians of Shushi were carried out by units of the Azerbaijani army and Kurdish gangs under the leadership of high-ranking officers of the Turkish army and the Azerbaijani Governor-General Kh. Sultanov collaborating with them.

Резюме

КРОВАВАЯ РУКА ТУРЦИИ В КАРАБАХЕ

К 100-летней годовщине погромов в Шуши

Армен Ц. Марукян

Док. ист. наук

Ключевые слова - погромы армян в Шуши, Геноцид армян, пантюркизм, Карабах, Азербайджан, мусаватисты, курды, Временное соглашение, младотурки, Турция, «виктимизация», «политицид».

После осуществления при содействии турецкой армии резни армян в Баку в сентябре 1918 года власти искусственно созданного государства Азербайджан попытались распространить эту преступную политику также на армянское население Карабаха. Сложившаяся в конце Первой мировой войны новая военно-политическая ситуация в Закавказье породила у властей Азербайджана надежду на то, что при активной поддержке турок и молчаливом согласии командования британских войск удастся покорить армянское население Карабаха. Карабах был стратегически важен как для кавказских

татар, так и для турок, поскольку в случае оккупации данного региона, а также Зангезура и Нахичевана, во-первых, установилась бы сухопутная связь между Азербайджаном и Турцией, а во-вторых, были бы заложены основы так называемого Великого Азербайджана, что считалось одним из важных этапов создания воображаемого пантюркистского государства Великий Туран.

На основе сравнительного анализа форм и методов планирования и организации массовых убийств, а также дезорганизации возможного противодействия групп, ставших жертвой этих преступлений, в настоящей публикации всестороннее исследуется турецкий след в геноцидных действиях, осуществленных азербайджанскими властями в отношении армянского населения Карабаха в 1919-1920 гг. В этом отношении очень важно раскрытие непосредственного участия турецких военных деятелей, которые инструктировали кавказских татар и курдов при осуществлении массовых убийств армянского населения Карабаха в 1919-1920 гг.

Обобщая, можно констатировать, что повторные погромы армян Шуши в июне 1919 и марте 1920 годов были не отдельными преступлениями против армянского населения Карабаха, а вместе с массовой резней армян Баку 1918 года представляли собой один из этапов преступной политики Геноцида армян, который был запланирован и последовательно проводился младотурками. Погромы армян Шуши были осуществлены подразделениями азербайджанской армии и курдскими бандами под руководством высокопоставленных офицеров турецкой армии и сотрудничающего с ними азербайджанского генерал-губернатора Х. Султанова.

REFERENCES

1. “Kavkazskoje slovo”, Tiflis, 21 marta 1919, 1 ijulja 1919 (**In Russian**).
2. “Nagornyj Karabax v 1918-1923 gg.”. sbornik dokumentov I materialov, pod redakciej V. A. Mikajeljana, 1992, Jer., 1992 (**In Russian**).
3. “Van-Vaspurakani herosamartë - 75”. nyut’eri zhoghovatsu, kazmogh` H. D. P’ap’azyan, Yer., 1990 (**In Armenian**).
4. “Yaraj”, T’iflis, 26 p’etrvari 1920 t’, 20 aprili 1920 t’. (**In Armenian**).
5. “Mezhdunarodnoje pravo v dokumentax”, sost. sbornika N. T. Blatova, M., izd. Jurid. lit., 1982 (**In Russian**).
6. Avagyan A., Genocid 1915 g. mexanizmi prinjatija I ispolnenija reshenij, Jer., 1999 (**In Russian**).
7. Gamelen A., Bron Zh.-M., Vosstanovlennaja pamjat’, Jer., 1995 (**In Russian**).
8. НАА, f. 57, ts’. 5, g. 138, f. 200, ts’. 1, g. 263, f. 252, ts’. 1, g. 1 (**In Armenian**).

9. **Harut'yunyan H.**, Shushii hayut'yan kotoratsnerë (1919 t'. hunis yev 1920 t'. mart), "Banber hayagitut'yan", Yer., 2015, N 1 (**In Armenian**).
10. **Hovhannisyan N.**, Hayots' ts'eghaspanut'yunë ts'eghaspanagitakan hayets'akargayin hamakargum, Yer., 2002 (**In Armenian**).
11. **Lewon Vardan**, Haykakan tashhingë yew hayeru lk'eal goyk'erë, Pëyrut', 1970 (**In Armenian**).
12. **Marukyan A.**, Problema genocida armjan v sovremennoj genocidologii, Jer., 2010 (**In Russian**).
13. **Safrastyan R.**, Õsmanyan kaysrut'yun. ts'eghaspanut'yan tsragri tsagumnabanut'yunë (1876-1920 t't'), Yer., 2009 (**In Armenian**).
14. **Sahakyan R.**, Ts'eghaspanut'yan patmut'yunits', Yer., 1990 (**In Armenian**).
15. **Shaxverdijev A.**, Azerbajdzhanskije kurdy, Mezhdunarodnyj azerbajdzhanskij zhurnal "Nasledije", 2010, N 1 (43) (**In Russian**).
16. **Spirov D. A.**, Hayeri sarsap'eli kotoratsnerë (1894-1896 t't'), Yer., 1997 (**In Armenian**).
17. **Step'anyan G.**, Bak'u k'aghak'i hayut'yan patmut'yunë, Yer., 2011 (**In Armenian**).
18. **Tatryan V.**, Hayots' ts'eghaspanut'yan zhkhtman himnakan p'astarknerë. aghavaghman yev keghtsaratut'yan usumnasirut'yun, Yer., 2005 (**In Armenian**).